

MARII HONOWSKIEJ MYŚLENIE O ZAIMKACH

Problematyka spójności tekstu nie należy – jak wiadomo – do głównego nurtu zainteresowań badawczych naszej Jubilatki, pojawiła się jako przedmiot Jej dociekań stosunkowo późno, wraz z innymi nowszymi działami językoznawstwa, takimi jak np. pragmalingwistyka i teoria aktów mowy. Nie dziwi to jednak, ponieważ Maria Honowska zawsze interesowała się nowymi zagadnieniami i nurtami językoznawczymi, jakie rozwijały się wręcz na naszych oczach.

Swoje teksty o zaimkach koncyptowała najczęściej na materiale porównawczym polsko-francuskim, co dawało okazję do wyciągania wniosków szerszych, ogólnojęzykoznawczych, na temat ich funkcjonowania i poszukiwania uniwersaliów językowych.

W artykule pod znamienym tytułem *Grzybnia zaimkowa. Przyczynek do zagadnień spójności tekstu*¹, w ramach gramatyki tekstu, dostrzega szersze oddziaływanie związków syntagmatycznych, a w ich obrębie niebagatelną rolę zaimków w funkcjonowaniu zjawisk wykraczających poza gramatykę zdania. Inspirowała ją pionierska w tym zakresie rozprawa K. Pisarkowej² oraz praca Chomskiego³, który sformułował reguły dotyczące różnorodnych zaimkowych relacji wewnątrztekstowych, wskazując na ściśle semantyczne uwarunkowania w ich funkcjonowaniu, oraz prace badaczy francuskich. O nowszych publikacjach na ten temat pisze: „Szeroki zakrój mają współczesne prace badające reguły wzajemnych usytuowań elementów współreferencjalnych w ciągu linearnym, zwłaszcza te, którym zależy na zaopatrywaniu aparatu generującego w odpowiednie reguły pozwalające tworzyć poprawne w tym zakresie zdania”⁴. Do takich elementów współreferencjalnych należą w polszczyźnie dwa zaimki, zwrotny i anaforyczny, sygnalizujące różnorodne koreferencje. I tak zaimek zwrotny operuje w obrębie jednostki zdaniowej, wyrażając koreferencję tzw. wewnątrzzdaniową, natomiast inny twór zaimkowy, substytut poprzedniego, zwany anaforycznym, ma inne zadania niż poprzedni, tj. przeskakiwanie jednostki zdaniowej w tył, odsyłanie w tekście poza nią:

(1)

Jan_x się_x ubiera ≠ Jan_x go_y ubiera.

---

¹ M. Honowska, *Grzybnia zaimkowa. Przyczynek do zagadnień spójności tekstu*, „Polonica” X, 1984, s. 111–120.

² K. Pisarkowa, *Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych*, Kraków 1969.

³ N. Chomsky, *Reflections in language*, New York 1975.

⁴ M. Honowska, op.cit., s. 12.

Wszystko jeszcze jaśniej uwydatnia się w zdaniu podrzędnie złożonym (zanurzonym):

(2)

Janek_x chciał, żeby Maria_y się, ubrała.

Janek_x chciał, żeby Maria_y go_x ubrała.

Ważne spostrzeżenie dotyczy także sygnału granicy zdaniowej, spójnika *żeby*, który blokuje posuwanie się zaimka *się*, podczas gdy ta sama granica zmusza *go* do jej przekroczenia. Gdy takiej granicy nie ma, bo pewien typ transformacji ją zatrza, wskaźnik koreferencji w postaci zaimka zwrotnego jest dwuznaczny – może odsyłać nie tylko do podmiotu, ale i do dopełnienia.

(3)

Janek_x pozwolił Marii_y się_x ubrać.

Janek_x pozwolił Marii_y się_y ubrać.

Jak widać, w szczególnych przypadkach może nastąpić neutralizacja opozycji *się:go*. Jak słusznie zauważyła Autorka – taką możliwość dwu wariantów wywodu zdecydowanie uchyla semantyka czasownika jądrowego. Przy czasownikach typu *obietcać*, *przyrzec* koreferencja podmiotu zdania jądrowego z zaimkiem zwrotnym jest obligatoryjna i zdania skondensowane (transformacje) mają jedyną możliwą interpretację struktury głębokiej:

(4)

Janek_x obiecał Marii_y się_x ubrać = ...że się_x ubierze.

Są też – dodajmy – takie czasowniki-predykaty, które implikują obligatoryjną koreferencję dopełnienia, czyli naszego „y” z zaimkiem zwrotnym (przy rzeczowniku odczasownikowym, a nie bezokoliczniku, ale to już jest specyfika języka polskiego; np. język słowacki miałby tu także bezokolicznik). Są to czasowniki typu *zmusić*, *skłonić*, *ośmielić*; słow. *prinútiť*, *prehovoriť*, *posmeliť*:

(5)

Janek_x namówił Marię_y do ubrania się_y = ...żeby się_y ubrała.

Jano_x prinútiť Máriu_y obliecť sa_y.

Język polski – mocno fleksyjny, jak nazywa go Honowska, porównując z francuskim – operuje w swej gramatyce trzema elementami: rzeczownikiem, zaimkiem i $\emptyset$ (w pozycji podmiotu, kiedy współdziała w składni zgody z orzeczeniem, o czym pisała K. Pisarkowa. Dlatego sytuacje koreferencjalne i obligatoryjność koreferencji rozwiązuje nie tylko opozycja *się:go*, ale także – specyficzne dla niektórych języków fleksyjnych $\emptyset$. Wtedy opozycja *on: $\emptyset$* funkcjonuje podobnie – $\emptyset$ pozostawia koreferencję w obrębie zdania, zaimek anaforyczny *on* odsyła „w tył” poza zdanie.

(6)

Janek_x sądzi, że $\emptyset$ mógłby_x przyjść dziś wieczór na kolację.

Janek_x sądzi, że on_y mógłby przyjść dziś wieczór na kolację.

W poszukiwaniu reguł uniwersalnych rządzących szykiem koreferencjalnym nomen – pronomen należy też uwzględnić cały rozbudowany system rodzajowy języka polskiego, daje to bowiem dodatkowe informacje o elemencie, z którym zaimek pozostaje w relacji współreferencjalnej: np. *on*, *ona*, *ono* jako zaimek anaforyczny. Uwzględnia je także w liczbie pojedynczej porównywany z polszczyzną język francuski, natomiast w liczbie

mnogiej następuje w nim neutralizacja rodzaju gramatycznego, co stanowi przyczynek do typologii zjawisk zaimkowych w obrębie tekstu.

Podsumowując te (i inne) porównania polsko-francuskie na płaszczyźnie synchronicznej, Autorka stwierdza, że klucz właściwy do gramatyki zaimkowej tkwi w semantyce, ale z dodaniem, że system formalny każdego języka wprowadza tu swoje porządki i ograniczenia. Można to potwierdzić, porównując nawet bliższe sobie typologicznie języki, jak polski i słowacki, np. w instalacji zaimków anaforycznych: język polski wykorzystuje w funkcji anaforycznej zaimki osobowe *on, ona, ono*, język słowacki preferuje w tej funkcji użyty substancywnie zaimek wskazujący *ten, tá, to*.

Nawiązując z kolei do nowych wtedy na gruncie polskim badań pragmalingwistycznych, zajęła się M. Honowska funkcjonowaniem zaimków w – jak to nazwała – „przestrzeni pamięciowej” wokół rozmówców. W artykule *Ego w systemie językowym*⁵ pisze o systemie opozycji zaimkowych, sygnalizującym fakty wywoływane z pamięci rozmówców, znane obu stronom lub znane tylko jednej: „Mianowicie osoby, rzeczy, wydarzenia wywoływane z pamięci wspólnej obu stronom opatruje nadawca zaimkiem *ten, ta, to*. Natomiast osoby, rzeczy, wydarzenia znane nadawcy, a nieznanne odbiorcy nadawca określa zaimkiem *taki*, a wreszcie nieznanne obu stronom – sygnalizuje zaimkiem *jakiś*. Jest to naturalnie garnitur zaimkowy używany w luźnych sytuacjach kolokwialnych, należy do swobodnego języka mówionego, języka w działaniu. Zwłaszcza zaimek *taki* nie występuje w tej funkcji w sytuacjach pozadialogowych, w opowiadaniach lub mowie zależnej, chyba że użyty jest jako środek konstruujący mowę pozornie zależną, ale to już sprawa skomplikowanej stylizacji”⁶.

Tu potrzebna jest jednak pewna korekta, bowiem późniejsze badania, np. R. Grzegorzczkowej⁷, pokazały, że ten system opozycji nie jest taki prosty, gdyż zaimek nieokreślony może także występować w funkcji wykładnika tzw. nieokreśloności subiektywnej, czyli w sytuacji, gdy nadawca zna osobę, rzecz, wydarzenie, o których komunikuje odbiorcy, ale z jemu tylko znanych powodów informację tę ukrywa używając zaimka nieokreślonego.

Poszukując reguł uniwersalnych implikacji językowych, podjęła też prof. Honowska próbę zbadania wycinkowego obszaru językowego – zaimków osobowych rozpatrywanych w ujęciu historycznym, przekształceniowym i ujętych – jak zwykle – w konfrontacji dwu języków typologicznie odmiennych: francuskiego i polskiego⁸, zwłaszcza że – jak zauważa Autorka – odrębność typologiczna obu języków decyduje o odmienności ról, jakie pełnią w nich zaimki osobowe.

Zaimki osobowe – przynajmniej w językach europejskich – powiązane są wieloma cechami wspólnymi, wynikającymi ze wspólnych układów. Zaimki osobowe, jak stwierdza Honowska: „(...) stanowią przede wszystkim element dyskursu, a dyskurs jest – jak wiadomo – podstawową formą komunikacji międzyludzkiej. Zaimki osobowe działają na scenie dialogowej: mówiący, słuchający i trzeci aktor spoza dialogu. Ich funkcje uzupełniają: mimika, gesty, nawiązanie do aktualnej sytuacji dialogowej; w sumie obrastają elementami pragmalingwistycznymi. Zaimki osobowe wykazują w dialogu wysoką frekwencję. Pozwała ona – zgodnie ze znaną tezą Witolda Mańczaka – na wielokrotny supletywizm: *ja*,

⁵ M. Honowska, *Ego w systemie językowym*, Biuletyn PTJ, XL, 1983, s. 59–63.

⁶ Ibidem, s. 59.

⁷ R. Grzegorzczkowa, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa 1990.

⁸ M. Honowska, *Kilka uwag o zaimkach osobowych porównawczo w językach francuskim i polskim* [w:] *Ślady obecności*. Księga pamiątkowa ofiarowana Urszuli Dąbskiej-Prokop przez kolegów, przyjaciół i uczniów, I. Piechnik, M. Świątkowska (red.), Kraków 2001, s. 173, 176.

mie, nas... i dodatkowo, jeśli włączy się do paradygmatów zaimków osobowych (a nie potraktuje jako derywaty) tzw. zaimki dzierżawcze: *mój, nasz, wasz...*, czyli pochodne od zaimków osobowych, przystosowane funkcyjnie do generowania członów denominalnych”⁹.

Wychodząc z takich założeń, Autorka ujawnia ciekawe podobieństwa przekształcenio- we w rozwoju obu rozpatrywanych języków. Są to obserwacje dotyczące przede wszystkim przewidywalności komunikacyjnej odbijającej się na różnicach intonacyjnych. Ograniczmy się do materiału polskiego, w którym Autorka znalazła ciekawy element spoza struktury podstawowej, fleksyjnej zaimków, nazwany przez nią „obcym budulcem”, który wpłynął na uwydatnienie funkcjonalnej intonacji, zwłaszcza intonacji przed pauzą: zaimek osobowy uzyskał w takich sytuacjach nagłosowe *n-*. Pochodzi ono – jak wiadomo – z części dwu dawnych przyimków *vъn* i *sъn*. Jednak Autorka uważa, że proces wyłącznie fonetyczny zlania się nagłosu zaimka z poprzedzającym go przyimkiem (*vъn* lub *sъn*) nie stanowi wystarczającej interpretacji omawianego zjawiska. Dowodzą tego pary opozycyjne: *w jego:w niego; z jego:z niego; z ich:z nich; do ich:do nich*. Pierwszy człon każdej z par wnosi oczekiwanie następnego elementu, który ma stać się elementem określanym dla przydawki *jego, ich*. Natomiast drugi człon zacytowanych opozycji pozostaje w korelacji z przyimkiem, jest ewidentnym „zaimkiem”, czyli substytutem rzeczownika, czyli (podobnie jak w języku francuskim) element wtórny „zapożyczony”, (*n-*) wpłynął na funkcjonalne uwydatnienie intonacji opadającej, potencjalnie możliwej przed pauzą: *spojrzał na niego z niepokojem* lub *nagle spojrzal na niego*. Natomiast formy bez wtórnej protezy wykazują intonację oczekującą: *spojrzał na jego... ręce, nagle spojrzal na jego... ręce*.

Autorka traktuje te zjawiska jako element ogólnej tendencji języków fleksyjnych zmierzających do likwidacji homonimii. Szerzenie się *n-* niewątpliwie posiada znamiona procesów analogicznych, gdyż doszło do tego, że w każdej konstrukcji przyimkowej zaimek trzeciej osoby może wprowadzać nagłosowe *n-*. Ale chodzi tu też o głębsze zmiany, zmiany składniowe, czyli przegrupowania w zakresie części mowy: zaimek osobowy zostaje zaopatrzony w nagłosowe *n-* (które tym samym staje się wyróżnikiem zaimka osobowego), natomiast formy bez *n-* (*jego, jej, ich*) po przyimku występują w roli zaimków dzierżawczych trzeciej osoby. W ten sposób uzupełniona została korelacja między zaimkami osobowymi i dzierżawczymi *ja – mój, my – nasz...*

Ten wywód interpretacyjny pozwala Autorce na wysunięcie kilku wniosków natury ogólniejszej:

- 1) przekształcenia zaimków i elementów je wzmacniających pozostają w łączności ze zmianami intonacyjnymi,
- 2) mały wycinek historycznych przekształceń obserwowanych porównawczo w języku polskim i francuskim skłania do uwzględniania pewnych samoregulacyjnych procesów teleologicznych (związanych z celowością jako ich przyczyną),
- 3) celowość zabiegów językowych lepiej uwydatnia się w ewolucji, w przekształceniach historycznych niż w synchronii¹⁰.

Wracając do tekstowych funkcji zaimków, można stwierdzić, że Autorka bada zaimki jako dość na pozór wszystkim znane, a jednak skomplikowane i nieodzwonne struktury językowe, stanowiące niejako ponadleksykalne siatki podtrzymujące leksemy, kontak-

⁹ M. Honowska, *Kilka uwag...*, s. 174.

¹⁰ Ibidem, s. 176.

tujące się „poniekąd bezpośrednio” z rzeczywistością. Biorą one udział w bardziej abstrakcyjnych, nieuświadamianych procesach językowych, które po części wpływają na przebieg, a w tym i zmiany w ramach językowych procesów przekształceniowych. Ten nurt – zdaniem Jubilatki – coraz mocniej i coraz wyraźniej zaznacza się obecnie w problematyce językoznawstwa ogólnego. Autorka opisuje zjawiska, w których uczestniczą zaimki, czyli część mowy „uboga” (jak ją nazywa sama Autorka), a jednak tworząca niejako siatkę strukturalną otaczającą realne przekazy.

W swoich pracach Maria Honowska określa też horyzont badawczy i podsuwa kierunek dalszych w tym zakresie analiz, zwłaszcza mechanizmów anafory. Zacytuję następujące słowa jako Jej przesłanie:

„Nasuwa się więc wątpliwość, czy aby niewątpliwie odkrywczе, subtelne badania szukające uniwersalnych, nadrzędnych praw rządzących systemem anaforycznym, zawsze dają zadowalające wyniki, skoro właśnie system anaforyczny to w gruncie rzeczy powierzchniowa instalacja, którą sobie każdy język nieco inaczej, na swój sposób instaluje, choć w oparciu o niewątpliwie ogólne zasady. Jest więc, wydaje mi się, ogromnie dużo do zbadania w tym zakresie, ale chyba metodą łączenia obserwacji uniwersalnych z obserwacjami powierzchniowymi – śledzącymi swoiste w każdym języku rozwiązania”¹¹.

---

¹¹ M. Honowska, *Grzybnia zaimkowa...*, s. 115.